

О.М. Машикін
(м. Київ)

**ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНОЗЕМНИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ
ТА КОЛОНІСТІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(кінець XVIII — перша половина XIX ст.)**

В статті розглядаються питання юридичного статусу тих іноземців, які, опинившись упродовж 1796–1856 рр. на території Східної України, займалися тут землеробством і пов'язаними з ним галузями сільськогосподарського виробництва. Висвітлюється вплив основних положень як загальноімперського, так і місцевого законодавства самодержавної Росії на різні сторони економічного життя іноземних колоністів. Значну увагу приділено аналізу тих нормативних актів, що визначали положення представників різних європейських національностей в аграрному секторі краю.

Ключові слова: іноземці, колоністи, сільське господарство, аграрне законодавство, розпорядження, маніфест, юридичний акт.

В статье рассматриваются вопросы юридического статуса тех иностранцев, которые, оказавшись в период с 1796 по 1856 годы на территории Восточной Украины, занимались здесь земледелием и связанными с ним отраслями сельскохозяйственного производства. Освещается влияние основных положений как общеимперского, так и местного законодательства самодержавной России. Значительное внимание уделено также анализу тех нормативных актов, которые определяли положение представителей разных европейских национальностей в аграрном секторе края.

Ключевые слова: иностранцы, колонисты, сельское хозяйство, аграрное законодательство, распоряжение, манифест, юридический акт.

The article deals with the legal status of foreigners, once during the years 1796–1856 in eastern Ukraine, is engaged in agriculture and related industries in agricultural production. Highlights the impact of the main provisions as imperial and local laws autocratic on various aspects of economic life of foreign colonists. Special attention is paid to the analysis of regulations that determine the position of representatives of various European nationalities in agriculture land.

Keywords: aliens, colonists, agriculture, agrarian legislation, decree, manifesto, legal act.

Із перших же днів появи на теренах Росії вихідців з-за кордону самодержавний уряд намагався на законодавчому рівні врегулювати питання, пов'язані з їх нагальними потребами. Зокрема, з одного боку він прагнув урівняти

положення іноземних колоністів з іншими верствами населення країни, а з іншого, — виходячи, звісна річ, із власних меркантильних інтересів, зберегти в їх середовищі відчуття певної національно-релігійної окремішності, аж до закріплення таких норм, відповідно до яких, наприклад, одруження чи заміжжя адепта католицької, лютеранської, реформатської чи іудейської колоній з православними майже автоматично приводили до остракізму винних із території цих останніх¹. Під цим кутом зору і слід, на нашу думку, розглядати всі законодавчі акти центральної та місцевих адміністрацій, що стосувалися як перебування іноземців в тому числі — й у межах Східної Наддніпрянщини, так і їх діяльності у тамтешньому сільському господарстві.

Якщо говорити стосовно чужинців взагалі, котрі, перетнувши в досліджуваний період російський кордон й осівши у межах українських Лівобережжя й Півдня до Криму включно, почали займатися тут землеобробством, то тут, перш за все, слід мати на увазі урядову постанову від 30 січня 1802 р., всеохоплюючий характер положень якої призвів до того, що зараз без посилань на неї не обходиться жодна праця, де є навіть лише згадки про розселення в краї іноземних переселенців².

Слід згадати у даному зв'язку й указ імператора Олександра I від 9 травня 1802 р., в якому підтверджувалася видана раніше заборона робити закордонних «гостей» кріпаками³. Із цього погляду мала рацію радянська дослідниця О.І. Дружиніна, коли, спираючись на архівні матеріали, писала, «що переваги та пільги, надані колоністам у Росії, а також успішний розвиток їх господарств протягом XIX ст. сприяли появі у деяких дослідників помилкового уявлення про те, нібито ці люди із самого початку перебували у виключно сприятливих умовах. У дійсності, однак, це було не так. Як бігли кріпаки та еретико-розкольники, переселенці з-за кордону також належали до категорії переслідуваних, знедолених, пригноблених. Лише виняткові обставини могли змусити їх розлучитися з Батьківщиною, з обжитим кутком і вирушити у пустинну місцевість, де доводилося наново будувати собі оселі, підіймати цілину, боротися з природними лихами»⁴. Протистоячи разом із тим і спробам перетворити їх, незалежних громадян вільного світу, на звичайнісіньких собі поміщицьких «підданих».

У подальшому, однак, прослідковуються чисельні спроби юридичного оформлення та вдосконалення системи управління іноземними колоністами. Зокрема, всі вони поступово були поставлені під нагляд спеціального опікунства в межах імперського Міністерства державного майна. «Для управління ж всіма поселеннями південного краю, — читаємо в одному з тогочасних джерел, — працює в Одесі «Попечительный комитет об иностранных поселенцах в России». Для місцевого ж керівництва колоніями є особливі наглядачі, в кожній окрузі — окружний приказ, а в кожній колонії — приказ сільський»⁵.

Паралельно з цим ішло законодавче врегулювання питань, пов'язаних із нагальними потребами самих поселенців. Так, «уряд, намагаючись надати вітчизняному сільському господарству зразки в усіх його галузях, дозволив іноземним переселенцям осідати в спеціально відведених для цього місцях»⁶. При

освоєнні нових територій на Україні колоністи отримували від казни «ділянки землі в кількостях, що відповідала укладеним з ними в попередні часи угодам»⁷. Крім того, не слід забувати, що ті вихідці з Європи, які приїздили в Південно-Західний край, Мало- та Новоросію, відповідно до державних програм Російської імперії й чинного законодавства, отримували право на десятилітню пільгу «з моменту прибуття їх на місце, від сплати будь-якого типу податків»⁸.

Утім, не варто думати, що правлячі кола імперії завжди виявляли до іноземних переселенців лише турботу. Дійсно, в часи, коли країна відчувала серйозну потребу в додаткових робочих руках, їм усіляко йшли назустріч. Однак у періоди, в які, на думку центральної адміністрації, вихідці з-за кордону самі перетворювалися на, образно кажучи, «зайві роти» російського економічного життя, наплив їх сюди різко обмежувався, в тому числі й на рівні юридичних норм⁹. А розглядаючи цю проблему з точки зору окремих регіонів, слід відзначити, що для Подільської, Волинської, Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній зазначений «мораторій на іноземців», через цілу низку об'єктивних обставин, розпочався якраз після 1818 р.

Початковим етапом на цьому шляху став, певно, іменний указ від 5 серпня 1819 р., відповідно до якого припинялася еміграція до Росії іноземців, за висловом одного з пунктів даного документа — «у великих розмірах»¹⁰. 25 жовтня того ж року російським дипломатичним місіям за кордоном заборонялося видавати паспорти для переїзду до країни взагалі усім хто «мав намір прибути до Росії та Царства Польського»¹¹. Із 1820 р. для тих закордонних ділових людей, які б забажали оселитися у сільській місцевості на просторах від Ченстохова до Владивостока, взагалі залишився тільки один шлях: збираючись у себе на історичній Батьківщині невеличкими групами, місяцями чекати від найближчих консульських установ імперії адресних, майже персональних, дозволів на перетин кордону в напрямку на схід від річки Німан¹². Звісна річ, що подібного типу кроки зовнішньополітичного відомства країни, якими б благими намірами вони не обумовлювалися, досить негативно впливали на ту ж демографічну ситуацію в іноземних колоніях, що існували вже в різних місцях тієї ж Східної Наддніпрянщини.

Аналізуючи ситуацію, що склалася навколо іноземних колоністів краю в наступні півтора десятиліття, важко позбутися думки, що обмеження кількості їх тут мало своєю головною метою в першу чергу законодавче впорядкування *modus vivendi* вже існуючих іноземних поселень, яке спочатку вилилося в загальноімперський «Свод постановлений об иностранных колониях» 1832 р., потім — у другу, значно розширену й доповнену (з урахуванням реалій епохи) редакцію цього закону 1842–1843 рр., і, нарешті, — в «Устав о колониях иностранцев в империи», який став надбанням вітчизняної юридичної науки 1857 р.¹³ Оскільки ж ці документи мають неабияке значення для розкриття досліджуваної проблеми, то спробуємо розглянути їх детальніше.

Перш за все впадає в очі та ретельність, з якою як «Своди» 1832 і 1842–1843 рр., так і «Устав» передреформеної доби вирішують питання щодо надання

прибулим до Росії колоністам різного виду економічних прав — від дозволу збагачуватися в аграрному плані за межами їх поселень до турботи про розвиток у їх колоніях товарно-грошових відносин. «Колоністам, — пише з цього приводу радянський дослідник І.Ф. Грек, — дозволялося купувати землю у приватну власність на стороні. Вони мали право безмитно продавати горілку та вино особистого виробництва як у власних колоніях, так і в казенних селищах і поміщицьких мастках, вступати до гільдій та цехів, безперешкодно продавати свої товари на території країни й за кордоном, влаштовувати торги та ярмарки»¹⁴. Навіть приймаючи до уваги лише цей коментар вченого-комуніста, який, за цензурних умов свого часу, не міг вихвалити самодержавну владу, слід зазначити, що констатоване ним ставлення цієї влади до іноземців було не просто поблажливим, але таким, яке на юридичному рівні дозволяло вихідцям з-за кордону проявити себе якомога повніше не тільки в галузі сільськогосподарського виробництва, а й в інших сферах народного господарства країни.

Разом із тим «Устав о колониях» чітко визначає основні принципи землекористування законодавчо підлеглої йому частини населення імперії. «Усі відведені під розселення колоністів землі, — читаємо, наприклад, у його відповідному пункті, — надані їм у беззастережне й одвічне спадкове володіння, однак, не у приватно якої-небудь окремої особи, але у суспільну кожної колонії власність»¹⁵. Колоністи не мали права продавати, дарувати, здавати в оренду, закладати під заставу й передавати третім особам отримані від держави наділи¹⁶. Стимулюючи індивідуальну трудову активність переселенців, центральна адміністрація всіляко обмежувала використання в їх господарствах найманої робочої сили¹⁷.

Велика увага у згадуваних нами вище документах приділялася також внутрішньому устрою окремих іноземних поселень. Так, навично закріплювалося положення про те, що «колоністи кожного, окремо взятого села, являють собою окреме “мирське товариство”»¹⁸. А консервуючи це останнє як непорушна норма, «Устав» погоджувався з тією практикою конкретного життя переселенців, згідно з якою на чолі общин стояли відповідного типу зібрання місцевих жителів іноземного походження (так звані «мирські збори»), делегатів до складу яких обирали спочатку за принципом: «один двір — один колоніст» (головним чином, батько-утримувач сім'ї), а із середини 40-х років XIX ст., після схвалення царем відповідної ініціативи Міністерства державного майна імперії, з розрахунку «один чоловік — від 10 дворів»¹⁹. Формально підпорядковуючись такому органу місцевого самоуправління, як «сільський приказ», сільські збори («сельський сход») а) визначали персональний склад цього приказу; б) виключали колоністів з общини за їх проханням у зв'язку з переходом до іншого прошарку населення; в) карали вигнанням із поселень тих своїх співвітчизників, хто завинив перед «миром»; г) розглядали прохання та скарги, що виникали між колоністами; д) займалися розверсткою податків і повинностей; е) затверджували звіти про діяльність виборних у справах общини; ж) обирали відповідальних за збереження в недоторканності суспільної каси і запасів збіжжя; з) перевіряли кожен їх крок²⁰.

Таким чином, на рівні усієї підросійської України тогочасне законодавство Династії Романових, оперуючи поняттям «іноземці взагалі», вельми детально регламентувало не тільки їх притік сюди, але й положення та внутрішню еволюцію кожної створеної тут іноземної колонії.

Однак було б величезною помилкою вважати, що вітчизняна юриспруденція кінця XVIII — першої половини XIX ст. існувала лише за рахунок вживання абстрактних термінів. Навпаки, у більшості випадків вона була на диво конкретною! Втім, аби уникнути звинувачень у голослівності, наведемо лише окремі, найбільш, так би мовити, типові приклади.

Говорячи про Східну Наддніпрянщину як територію, що простяглася від Поділля аж до Криму, законодавство Російської імперії 1796–1856 рр. чітко розподіляє місцевих іноземних колоністів на декілька окремих категорій. Чи не найпершим на це звернув увагу видатний радянський учений, член-кореспондент АН УРСР І.О. Гуржій, який, спираючись на тогочасні юридичні норми, виділяв серед розселених самодержавним урядом по Україні 1) колоністів, поселених на казенних землях та прирівняних до казенних селян; 2) колоністів, котрі, будучи розселені на власних або ж приватновласницьких землях, також мали статус державних селян; 3) колоністів, які перебували на особливому становищі²¹.

На Півдні Бессарабії найпершим законодавчим актом, який регулював масовий притік сюди колоністів, без вирізнення їх по окремим народам, був, певно, виданий у зв'язку з перемогою Росії над Наполеоном Маніфест від 14 серпня 1814 р., де, окрім усього іншого, оголошувалася амністія усім утікачам і дезертирам, які залишили межі імперії впродовж 1812–1813 рр.²² Як зазначав свого часу кандидат історичних наук В.І. Жуков, за деякими свідченнями, після оголошення цього документу «в Бессарабію перейшло на проживання понад 2 тисячі чоловік, котрі оселились у містах»²³.

Ще один крок в юридичному регулюванні становища бессарабських колоністів було зроблено 1817 р., себто — в час, коли всіх їх, без жодної градації за національною ознакою, почали приводити до присяги на вірність правлячому імператорові. Ця процедура пройшла в цілому спокійно, якщо не рахувати окремих заяв колоністів відносно того, що, в разі встановлення над ними державою кріпосницької залежності, «вони можуть відшукати собі іншого государя»²⁴.

І, звичайно, з точки зору нашої теми не можемо обійти увагою іменний указ від 29 грудня 1819 р., який надавав «права та переваги, пожалувані раніше іноземцям, під назвою колоністів, у Новоросійських губерніях та в Бессарабії розташованих», тим, хто приїхав до краю в останнє десятиліття²⁵. Розписуючи при цьому до дрібниць сам, так би мовити, «механізм внутрішнього життя» прибульців з-за кордону на територіях Південної Бессарабії, компактно заселених ними впродовж найближчого часу.

Наприклад, згідно зі статтею першою цього документа, кожен іноземний переселенець отримував по 60 дес. казенної землі. Колоністи мали також право купувати у приватну власність наділи сусідніх поміщиків, заводити на них

мануфактури та фабрики, вступати в цехи й гільдії, переходити до інших суспільних верств тощо. На них поширювалися й загальні для всіх емігрантів у межі Росії а) система безстрокового звільнення від цивільної та військової служб, б) практика, відповідно до якої іноземці, що прибували до Буджака, отримували можливість протягом наступних 3–7 років (дана «вилка» визначалася конкретними термінами загального перебування у краї кожного з них) працювати виключно на себе, не сплачуючи жодних податків на користь держави²⁶. Чужинцям-поселянам, які спочатку розташувалися в межах приватних володінь, надавався шанс вільного переходу «на державну ріллю!», разом з продажем або ж перенесенням із собою майна («постройки, орудия, скот, посаженые растения»), набутого, «как собственность, по всей справедливости им принадлежащей», без жодної участі й допомоги з боку тих хазяїв, чиї угіддя колоністи побажали облішити²⁷. Окремий параграф указу забороняв існування на території буджацьких іноземних колоній (загальна площа яких, до речі, визначалася ним же у 557 тис. дес., а кордони окреслювалися від нижньої течії Дунаю, земель Ізмаїлу та Рені до Пруту й верхів'їв рік, що впадали в озеро Ялтух) відкупної системи²⁸.

Заслуговує на увагу і стаття 13 вказаного розпорядження, у відповідності до якої «корінним російським жителям», котрі за примхою долі опинилися на території колоністських округ, у випадку, якщо вони проживають тут здавна й на час виходу указу займалися розведенням виноградників та фруктових садів, у повному обсязі надавалися привілеї іноземних колоністів²⁹. Заохочувальний характер мала також і постанова Державної ради Російської імперії «Об иностранных, владеющих землями и домами в Новороссийских губерниях и Бессарабской области», що побачила світ 20 липня 1848 р. і була, очевидно, останньою у низці юридичних актів відповідного типу дореформеної доби³⁰.

Не менш багатогранним було і становище іноземців у Малоросії. Ось що пише стосовно юридичного становища «иноземных земледельцев» автор «Записок о Полтавской губернии»: «Колонисты-хлебопашцы вышли из окрестностей Франкфурга-на-Майне в 1765–1766 годах, и поселены в одном селении Роменского уезда, называемом Хрещатик. Они наделены от казны землею и платят поземельную подать».

Колонисты-фабриканты вышли из Богемии и Моравии в 1809 году и поселены в городах Полтаве и Константинограде. Занимаются сукноделием; также делают и фланель.

Переход этих колонистов в Россию совершился на следующих условиях: Высочайше утвержденный доклад министра внутренних дел в 20 день февраля 1804 года «О правилах для принятия и водворения иностранных колонистов», по которому им предоставлены следующие права:

- 1) свобода веры;
- 2) свобода от платежа податей и всяких повинностей на 10 лет;
- 3) по прошествии этих 10 лет они будут платить поземельную подать,

в первые 10 лет за каждую десятину от 15 до 20 копеек в год; по истечении же сего срока подать она будет уравнена с тою, какую вообще в том месте платят

казенные поселяне с души. Что принадлежит до прочих повинностей земских, оные тотчас по истечении льготы повинны нести наравне с теми российскими подданными, между которыми водворены будут, исключая постоев, кроме тех, однако же, случаев, когда воинские команды проходить будут;

4) свобода от воинской и гражданской службы. По собственному желанию записаться в оную всякому дозволяется, однако через то не избавляются они от платежа своего долга казне;

5) уплата ссудных от казны денег, по прошествии льготных лет располагается на следующие десять;

6) всем колонистам дается безденежно земля;

7) со дня прибытия на границу начинается выдача колонистам кормовых денег по 10 копеек взрослой и по 6 копеек — малолетней душе в сутки, до самого того времени, пока придут на поселение, и сии деньги употребляются на счет безвозвратных издержек. Однако когда кто из них пожелает выехать из России, то и оные возвратить должен;

8) по прибытии на место поселения, до первой собственной жатвы, производится выплата от 5 до 10 копеек каждой душе, судя по цене жизненных припасов, и сия сумма ими должна быть возвращена вместе с общей ссудой;

9) ссуда на построение домов, покупку скота и вообще на все обзаведение хозяйством простирается до 300 рублей, людям же, которые придут с хорошим достатком, может быть и увеличена, если для какого-нибудь полезного заведения они того потребуют;

10) позволяется ввозить им при поселении имение свое, в чем бы оно не состояло, беспошлинно, и сверх того каждому семейству, разумея в оном мужа и жену с малолетними детьми, или двух совершеннолетних работников, или же четырех женщин, один раз товаров для продажи по цене до 300 рублей, только бы товары эти были собственные их, а не от посторонних людей ими полученные, или в долг взятые;

11) ежели кто когда бы то ни было пожелает выйти из государства, то в том дается ему свобода, но с тем, чтобы сверх уплаты всего причитающегося на нем долга, единовременно внес бы он в казну трехгодичную подать;

12) позволяется заводить фабрики и другие нужные ремесла, вступать в гильдии и цехи и везде в империи продавать свои изделия. К сему необходимо присовокупить, что, если кто из прибывших на поселение окажется ослушным и непокорным постановленному начальству, или пуститься в разврат, таковой непременно, по взыскании с него должного казне, выслан будет за границу»³¹. І далі, маючи на увазі проблему виплати «гостями» належних сум казні, той же інформатор зазначає: «Колонисты-хлебопашцы платят поземельных да на водные и сухопутные сообщения с семейства 5 рублей 72 копейки. Колонисты же фабриканты податей не платят и повинностей не несут, по случаю дарованных им от правительства отсрочек»³².

Ціла низка юридичних актів регулювала й положення іноземних колоністів Новоросії. Зокрема, 20 лютого 1804 р. були видрукувані нові «Правила о приеме и водворении иностранных колонистов», що істотно доповнювали вже існуюче з

цього приводу законодавство країни. Відповідно до зазначеного документа, на південь Російської імперії допускалися лише такі переселенці, «кои в крестьянских упражнених или в рукоделии примером служить могли, являясь хорошими и достаточными хозяевами»³³. Кожний дорослий чоловік із числа переселенців був зобов'язаний привезти із собою «у капіталах чи товарах не менше, ніж 300 гульденів». Загальна кількість «гостей» обмежувалася 200 сім'ями на рік, причому російський уряд брав на себе витрати на їх перевезення в межі своєї держави³⁴. Тих же з них, хто повністю відповідав цим попереднім вимогам і погоджувався на проголошені умови перебування на східних теренах Європи, рекомендувалося направляти єдиним потоком до Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, оселяючи їх там якомога ближче до морських портів³⁵. Подібно до практики, котра, як нам відомо, мала місце в Бессарабії, новоросійські колоністи отримували пільги на сплату податків та виконання різного виду повинностей терміном на 10 років, одержували «на хозяйственное обзаведение до 300 рублей в год с возвратом этих денег по прошествии льготного срока в течении 10 лет», а також «плантации для упражнения в земледельческом искусстве» з розрахунку 60 дес. на одну родину³⁶.

Піклуючись про швидке заселення українських степів, офіційний Санкт-Петербург 31 грудня 1804 р. видав ще один указ, який встановлював 4-річний термін їх повного освоєння, «підганяючи» саме під зазначений, досить короткий як для здійснення подібного роду акцій, проміжок часу всю процедуру забезпечення іноземних колоністів, які мали прибувати сюди згодом, житлом, землею, одягом, робочою худобою та реманентом. Проте головна складність ситуації полягала в тому, що тамтешні поміщики, не бажаючи залюднювати належні їм латифундії, почали розпродавати ці останні невеличкими частинами, частогусто — майже за безцінь, оскільки мало хто зголошувався тоді «покупать их дорого, со взятием на себя обязательств обеспечения купленного рабочей силой»³⁷. Побічний же ефект даного закону полягав у тому, що саме він змусив уряд шукати ефективного виходу із ситуації, що склалася, причому одним із варіантів цього пошуку стала думка про необхідність введення у регіоні спеціального «залога с земли». «Нарешті, — писав із цього приводу тодішній новоросійський та бессарабський генерал-губернатор А.-Е. де Рішельє, — господарі втомляться сплачувати податки на землю, з якої не отримують ніяких прибутків, і тоді будуть намагатися або заселити, або зовсім продати її»³⁸. І в подальшому, намагаючись створити у краї чільні умови для його господарського розвитку, можновладці Імперії надавали великого значення юридичному забезпеченню власних політичних устремлінь³⁹. Тим більше, що поруч, зовсім недалеко, лише за Чорним морем, знаходилася Османська Порта, чия політична могутність у той час була ще слов'янською зброєю далеко не подолана!

Якщо ж конкретно розмірковувати про таку складову частину Новоросії, як Катеринославська губернія, то тут, за нашими спостереженнями, законодавча ініціатива російського уряду проявляла себе щонайменше у двох площинах: у сфері впорядкування адміністративно-територіальної системи розселення колоністів та в області регулювання їх майнового становища. А оскільки ці обидва

моменти мають певне значення для висвітлення нашої теми взагалі, ми дозволимо собі дуже коротко зупинитися на кожному з них.

Уже в період з 1836 по 1853 рр., за свідченням компетентних джерел, іноземні колонії Катеринославщини, не входячи окремо до складу традиційних округ і волостей, для більш успішного керування ними були юридично оформлені в 3 особливі округи: «1-ша — Хортицька, 2-га — Маріупольська колоніальна, 3-я — Маріупольська менонітська, котрі, разом з Бердянською округою Таврійської губернії, складають у колоніальному управлінні єдине «смотрительство». Своєю чергою, до Хортицької округи входила загалом 21 колонія, з яких у Катеринославському повіті знаходилося 17, в Новомосковському — 3, в Олександрівському — 1. Маріупольська ж колоніальна округа включає в себе 27 колоній, а Маріупольська менонітська — 5; всі вони розташовуються в Олександрівському повіті Катеринославської губ.»⁴⁰.

З іншого боку, катеринославські колоністи та їх нащадки були, за юридичними нормами Російської імперії, назавжди звільнені від несення рекрутської повинності як натурою, так і «дзвінкою монетою». При виконанні ж інших зобов'язань (облаштування та ремонт шляхів сполучення, мостів, гребель, лагодження переправ і перевозів, надання воєнним командам квартир та підвід, сприяння у супроводженні через колонії арештантів, утримання в належному стані сільського пожежного обладнання, підтримка в селищах чистоти й порядку, тощо) іноземні переселенці прирівнювалися до інших «провінційних обивателів», із тією лише різницею, що, скажімо, утримання армійських частин «вменялось им в обязательство» тільки на період проходження цих частин через місця їх компактного проживання⁴¹. Навпаки, у грошовому відношенні вихідці з-за кордону, яким випало проживати у Катеринославській губернії, окрім належних іншим категоріям обивателів «мирських зборів», здійснювали регулярні внески на а) фінансову підтримку так званих «присутственных мест», б) формування засобів «на содержание водяных и сухопутных сообщений», в) поповнення державного фонду земельного податку⁴².

Декілька слів можемо сказати також і безпосередньо про саму систему внутрішнього правління іноземних колоній зазначеного регіону. Зокрема, на 1853–1858 рр., відповідно до чисельних постанов і розпоряджень уряду, її «верхівку» становило «Екатеринославское губернское попечительство по делам иностранных поселений», до складу якого входили 1) «непосредственно Его Превосходительство господин попечитель» (він же, до речі, і завідувач усіма маріупольсько-бердянськими колоніями), 2) один заступник-помічник цієї поважної особи, 3) «письмоводитель», до компетенції якого входив канцелярський бік справи, 4) місцеві наглядачі колоній Хортицької округи, а також «секретарі» поселень Іозефсталь, Рибальська і Ямбург⁴³, причому робота даних посадовців не викликала з боку їх «підопічних» майже ніяких зайвих нарікань. «За відгуками колоністів, — читаємо в одному з джерел, — всі вони, навпаки, дуже задоволені своїм правлінням, адже благополуччя самих іноземних поселень знаходиться у значній від нього залежності»⁴⁴.

У Херсонській губернії першим документом, що стосується нашої теми, слід вважати, певно, нормативну частину матеріалів Ревізії 1795 р., згідно з якою всі місцеві жителі, в тому числі й ті, котрі перебралися сюди з-за кордону, повинні були і надалі залишатися там, де їх застав вищеозначений перепис населення Імперії⁴⁵.

Проте це зовсім не означало, що урядові кола Росії взяли курс на покріпачення тамтешніх колоністів! Зовсім ні, адже менш ніж через 10 років, а саме — 20 вересня 1804 р., з найближчого оточення царя Олександра I вийшло спеціальне «Положення», згідно з яким на півдні України з'явився новий стан населення, котрому не загрожувала навіть сама перспектива закріпачення й чиєю основою стали «селяни Тираспільського повіту, які вийшли з-за кордону й оселилися на поміщицьких землях між Бугом і Дністром»⁴⁶. Дворянам-землевласникам категорично заборонялося продавати й дарувати їх, а також переводити в категорію власної двірні⁴⁷. «Ні в якому разі, — йдеться у статті 11 зазначеного документа, — поміщик не має права самостійно карати цю категорію зобов'язаних поселенців, а повинен, після здійснення ними важких злочинів, надсилати їх до суду»⁴⁸. Тут же регламентувалися й основні повинності аграріїв-іноземців: сплата десятої частини від загальної вартості виробленої ними продукції, робота на поміщиків лише протягом 12 днів на рік, таке інше⁴⁹. Найголовніше полягало в тому, що дане «Положення» оголошувало всіх тих, чий предки народилися поза межами тодішньої Росії, особисто вільними⁵⁰.

Таким чином, юридичний статус тих іноземців, які в 1796–1856 рр. проживали у межах Східної Наддніпряни, слід вважати досить визначеним і певним. Насамперед законодавство Російської імперії чітко регламентувало адміністративно-територіальний устрій колоній, де мешкали вихідці з-за кордону, розподіляючи поселенців на окремі регіони та округи. З іншого боку, зарубіжні переселенці, незалежно від їх національної приналежності, мали чітко визначені права й обов'язки, кожен з яких було закріплено у відповідному указі, законі, розпорядженні чи постанові. Крім того, безпосередньо для них було розроблено цілу систему різного типу привілеїв, що сприяло заохоченню колоністів до творчої індивідуальної праці. Однак було б великою помилкою дивитися на українських селян закордонного походження лише як на носіїв безмежної кількості благ. Навпаки, законодавство Російської імперії примушувало їх працювати, інколи — вельми тяжко. А в окремих випадках становище цієї категорії населення все ж таки мало чим відрізнялося від становища звичайнісіньких кріпаків.

Переходячи до розмови про представників окремих народів, які, приїхавши тоді на Україну займатися бізнесом в аграрній сфері, продовжували зберігати за собою паспорти власних держав, насамперед згадаємо громадян Австрійської імперії різних національностей, які, будучи витіснені за межі Вітчизни цілою низкою об'єктивних обставин кінця XVIII — початку XIX ст., опинилися на чужині. Хоча у нашому розпорядженні є лише свідчення щодо підданих Цісаря, розселених урядом Росії у відповідних частинах Бессарабії, але й воно певною мірою проливає світло на їх існування і в інших районах краю.

Як відомо, після 1813 р. у Санкт-Петербурзі гучно святкували перемогу над «нашествием дванадцяти языков», під яким сучасники тих подій розуміли війну проти самодержавства об'єднаної волею Наполеона в єдине геополітичне утворення більшої частини Європи. Із цього приводу на берегах Неви видали цілу низку законодавчих актів, один з яких — Маніфест від 14 серпня 1814 р., що окрім усього іншого, відкривав можливості для освоєння бессарабських просторів значною кількістю австрійців. Причому вплив їх сюди відразу ж став настільки великим, що вже через два роки уряд наказав намісникові Бессарабії Бахметьєву вжити заходів щодо його обмеження (що, до речі, й було виконано останнім у вигляді спеціального «предписания», датованого 19 листопада 1819 р.)⁵¹.

Кілька етапів можемо виділити і в юридичному облаштуванні болгар. Зокрема, якщо вести мову про ту частину їх, що осіла у вже згадуваній нами Південній Бессарабії, то тут перші закони, котрі прирівнювали вихідців із Румелії до іноземних колоністів, побачили світ у 1811–1814 рр.⁵² У наступний період, завдяки ініціативі командувача розташованої у Подністров'ї 2-ї армії генерала Л.Л. Беннігсена, яку підтримав сам Олександр I, вони отримували права «воинских обитателей Донского казачьего войска»⁵³. Причому все це робилося, головним чином, із метою, по-перше, «воспламенить любовь приезжих болгар к их новому Отечеству», а по-друге, «удалить в самой Болгарии, сем обширном и многолюдном крае, упорное от нас, русских, устрание, чрез что можем быть лишены тех выгод, которых от данной страны ожидать должно»⁵⁴. У квітні 1816 р. Комітет міністрів Російської імперії, призначаючи штаб-ротмістра Д.П. Ватікіотті тимчасовим попечителем над наявними на той час у Бессарабії болгарами, наказав останньому «керувати ними разом зі старшинами, котрих ці оберуть зі свого товариства»⁵⁵. Проте й на даному етапі повністю вирішити проблеми регіональних болгар не вдалося, про що свідчить, на нашу думку, хоча б документ, відомий в історії під назвою «Прохання Врачанського», в якому порушувалося питання «об особых для российских болгар льготах, свободной продаже ими продуктов сельского хозяйства, об уничтожении откупов, о свободе вероисповедания»⁵⁶. Лише 29 грудня 1819 р. головний попечитель про колоністів Південного краю Росії І.М. Інзов отримав царський указ, що надав болгарам-переселенцям Бессарабії «все права и преимущества, пожалованные иностранцам под наименованием колонистов»⁵⁷. У подальшому, зберігаючи до них багато в чому, образно кажучи, «ситуативний» підхід.

Так, коли у 1828–1829 рр. ішов активний процес демографічного формування болгарських поселень Нижньо-Буджацької колоніальної округи, урядові кола імперії, йдучи на зустріч бажанням самих емігрантів, не лише дозволили «новачкам» з їх середовища оселятися поруч із старожилами, автоматично переймаючи на себе й основні права цих останніх, але й на 10 років звільнили щойно прибулих болгар від будь-яких податків і повинностей⁵⁸. Водночас Сенат, отримуючи від своїх представників на місцях відомості про деяке перенасичення регіону «особами різних станів та верств», 4 липня 1830 р. видав Указ

«О прекращении на некоторое время переселения казенных крестьян в Бессарабию по случаю значительного перехода переселенцев из Болгарии и поселения их в Бессарабии», відповідно до якого зазначені вихідці з-за кордону отримували ряд пільг у порівнянні з тими, хто приїхав на Південь із внутрішніх губерній самої Росії⁵⁹. «Устав о колониях» наділяв кожного з мігрантів наділом землі в 50 десятин, а законодавчі акти 1830–1834 рр., часу, коли на теренах Бессарабії лютували чума, холера, епізоотії та неврожаї, детально регулювали процедуру зменшення податкового тиску на тамтешніх болгар і надання матеріальної допомоги мешканцям їх колоній⁶⁰.

У дещо інших умовах із самого початку перебували болгары Новоросії. Не бажаючи руйнувати тодішні дружні стосунки з Оттоманською Портою, центральна адміністрація Російської імперії, не продукуючи впродовж 1801–1810 рр. офіційних документів щодо заохочення представників зазначеної національності переїздити з Туреччини в Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, проте ніколи не відмовляла у притулку тим із них, які зуміли самотужки сюди прибути⁶¹. 16 червня 1802 р. тодішній Новоросійський цивільний губернатор отримав зі столиці таємне розпорядження про необхідність мати «під руками» «все нужное на первый случай пособие в рассуждении или продовольствия, или устройства беженцев-болгар со всякой выгодой, сообразно состоянию и желанию каждого»⁶². А далі йшло наскільки коротке, настільки й виразне речення: «Впрочем, само по себе разумеется, что никто из них ни за кем укреплен быть не может»⁶³. Завдяки якому, «на відміну, скажімо, від своїх буджацьких співвітчизників, болгары-емігранти, що прибули в Новоросійські губернії, не потрапили у проміжкове положення між поміщицькими підданими й колоністами», а статус цих останніх було присвоєно їм з самого початку⁶⁴. Завдяки чому й у 1825–1853 рр. в їх тамтешніх поселеннях існували сприятливі умови для широкого застосування найманої праці, передової агротехніки, кращих сільськогосподарських знарядь та машин⁶⁵. Такі ж загальноприйняті у вітчизняній практиці минулих епох заходи, як наділення колоністів зручною для обробітку землею та десятирічне звільнення їх від податків, у випадку з новоросійськими болгарями підкріплювалося окремими положеннями про повернення ними «у зручний для них самих час» позичених у держави на переїзд до України грошей, а також відносно права кожної переселенської сім'ї безмитно провезти із собою до Росії майна на 300 руб.⁶⁶

Водночас зовнішньополітичні умови, в тому числі й крах національно-визвольних змагань у Дунайських князівствах під проводом Т. Владимиреску, наприкінці 20-х років XIX ст. виштовхнув на територію сусідньої з ними підросійської Бессарабії нові тисячі «жителей из Валахии, готовых испытывать любые невзгоды, чтобы только снова не стать жертвой турецкого насилия»⁶⁷. Зіткнувшись із такою величезною кількістю фанатично налаштованих до своїх ворогів-мусульман православних волохів, юристи «Північної Пальміри» вирішили прийняти їх у себе на тому рівні, який давав би можливість а) використовувати бойову наснагу цих людей у цілком можливих у подальшому війнах із Стамбулом, б) застосувати відоме тоді всім волоське працелюбство для

розвитку народного господарства того ж таки Буджака, в) поступово зробити цей регіон «головними ворітьми» законодавчого проникнення волохів у Новоросію, Малоросію, Південно-Західний край і далі на північ.

Багато в чому з аграрної точки зору розв'язувалися питання і наявних в Україні голландців. Коли в середині 30-х років XIX ст. у Санкт-Петербурзі побачили, що на ту ж Катеринославщину їх прибуло уже багато, уряд Російської імперії розпочав активно працювати з цими досвідченими й цінними у багатьох відношеннях колоністами. Він не тільки дозволив їм купувати пустопорожні землі краю, але й намагався утворити для себе в середовищі цих емігрантів (особливо — серед заможної частини нідерландських менонітів) міцну соціальну базу⁶⁸.

Розглядаючи становище греків, слід, на нашу думку, насамперед звернути увагу на проблеми юридичного забезпечення прав і свобод їх у такому важливому осередку місцевого перебування вихідців з Пелопоннесу, як розташоване у Чернігівській губернії. м. Ніжин із його аграрними околицями. Особливо не вдаючись у деталі й тонкощі процесу, все ж таки зазначимо, що тамтешні греки, користуючись відповідними, в цілому схильними до них, положеннями законодавства Російської імперії, утворили «особенное общество, имеющее некоторые против прочих жителей привилегии»⁶⁹. Так, загальне керівництво грекомовними ніжинцями (в тому числі й тими з них, хто зовсім не збирався повністю натуралізуватися) здійснював окремо обраний ними ж із власного товариства городовий магістрат. Вони не сплачували гільдійних повинностей, а на військову службу «під знамена з Двуголовим Орлом» вступали тільки на правах особистого дворянства⁷⁰. Коли ж на одній з вулиць Ніжина греки збудували власне Олександрівське училище, місцева влада без зайвих зволікань надала йому повноваження навчального закладу повітового рівня⁷¹.

Не меншими пільгами користувалися і греки Катеринославщини. Наприклад, ще 21 травня 1779 р. Катерина II надала їм особливі привілеї, окремі положення про найважливіші з яких ми дозволимо собі процитувати мовою оригіналу: «1) Для заселения их назначены достаточные и лучшие земли в тогдашней Азовской губернии, по рекам Соленой и Азовскому морю; купечеству же и ремесленникам указаны для поселения два города — Екатеринослав и Мариуполь; 2) Все состояния греков — переселенцев уволены от всякого рода государственных податей и служб на 10 лет с тем, чтобы, по истечении этого времени, платили ежегодно в казну: купечество — с капитала по одному проценту с каждого рубля, цеховые и мещане — по 2 рубля со двора, а земледельцы — не с души, а с земли (полагаемой для каждого по 30 десятин), по 3 копеек с каждой десятины. Дозволено им также строить дома, лавки, амбары, фабрики и все, что пожелают, пользуясь свободой навсегда от постоев, кроме тех случаев, когда через их селения будут проходить воинские команды. От рекрутской же повинности освобождены они на вечные времена, разве только кто сам пожелает вступить в службу; 3) Суд, расправу и всю внутреннюю полицию предоставлено иметь поселенцам на основании общих в Империи узаконений, выбираемыми из них же, по вольным голосам, начальниками, которые пользуются чинами и

жалованием по штату Азовской губернии, находясь под апелляцией наместнического правления. В села же и деревни их, для защиты во всех нужных случаях, назначено определять особых урядников из русских, с тем, чтобы они были только хранителями их и заступниками, не мешаясь ни в судопроизводство поселян, ни во что другое; 4) Затем, по вступлении каждого в избранный ими род государственных жителей, позволено им пользоваться вечно и потомственно всем тем, чем, по общим российским узаконениям, каждый род государственных жителей пользуется»⁷².

Слід також відмітити, що цей документ (що, до речі, довго зберігався «в Мариупольском Греческом суде, в серебряном позолоченном ковчеге») ⁷³, рік появи якого на світ дещо виходить за хронологічні рамки нашої теми, має до неї безпосереднє відношення в тому сенсі, що був підтверджений наступниками цариці, імператорами Павлом Першим (1796–1801) та Олександром Першим (1801–1825)⁷⁴. Законами ж, даними впродовж 1853–1858 рр., визначалося, що «греческие селения, составляющие Мариупольский колониальный округ, управляются Мариупольским греческим же судом, который, на основании привилегии, греческому обществу дарованной, управляет делами, относящимися собственно до магистрата, уездного, сиротского и словесного судов, а также городской и земской полиции»⁷⁵.

Наведемо деяку інформацію й відносно юридичної сторони перебування в різних частинах сучасної України німців. Наприклад, коли в 1797 р. закінчився пільговий термін сплати податків тими з них, хто осів у Новоросії й у зв'язку з цим було наказано урівняти їх у правах із місцевими державними селянами, мігранти-германці, не погодившись з такими репресивними, на їх думку, заходами уряду імперії, почали клопотатися щодо перегляду їх становища⁷⁶. Справа ця тягнулася майже 6 років, аж поки 1803 р. німецькі депутати-прохачі Циглер та Шустер зуміли передати «наверх» «клопотання з проханням розміститися їм у Новоросії на тих же умовах, на яких у 60–90-х роках XVIII ст. проживали там іноземні вихідці взагалі»⁷⁷. Зайве й казати, що Олександр I задовольнив дане прохання⁷⁸.

По Катеринославській губернії нам добре відома лише доля заможних німецьких колоністів-менонітів. Плекаючи надію спиратися на них у майбутньому, як на своїх потенційних союзників, уряд Росії допомагав їм «обзавестись домами и необходимым хозяйственным инвентарем», поступово підводячи їх до рівня, коли вони зможуть обійтися власним, а не купованим у сусідів, збіжжям⁷⁹. Водночас, враховуючи небажання декого з німецьких багатіїв переселятися «у бідний водою район Молочних Вод», влада видала дозвіл на купівлю ними пустопорожніх ділянок у місцях постійного проживання⁸⁰.

На Херсонщині положення земляків Шіллера, Фіхте й Гете регламентувалося ще «Правилами» 1763 р., чії параграфи гарантували тамошнім німецьким прибульцям а) повну свободу віросповідання, б) довічне звільнення від рекрутчини, в) можливість заводити власні фабрики й заводи, а також займатися торгівлею, г) 30-річну пільгу на сплату податків, д) «пособие» на облаштування власних господарств, е) можливість отримання від 54 до 60 дес. паші на кожну

сім'ю⁸¹. У плані ж сприяння німецькому переселенню до регіону у 1805–1809 рр. була вирішена й проблема взаємовідносин між «германськими зайдами» та жителями вже містечка Григоріопіль Тираспольського повіту, причому, не дивлячись на клопотання городян у самих «високих сферах», магістрат був вимушений віддати приїжджим до 15 тис. дес. своїх земель⁸². І, нарешті, в Чернігівській губернії опікування місцевими німцями було доручено, як і скрізь по імперії, Міністерству державного майна, якому на «низовому рівні» допомагали чини земської поліції та голови діючих «у глибинці» католицьких і лютеранських парафій⁸³.

Підсумовуючи ж усе вищезазначене стосовно того, яке місце у вітчизняному сільському господарстві законодавство Російської імперії відводило колоністам — вихідцям з-за кордону, можемо говорити про таке:

– за станом на 1796–1856 рр. у країні вже існувала досить розгалужена система юридичних актів, що визначала місце і роль мігрантів в аграрному секторі як держави взагалі, так і окремих її регіонів (в тому числі — й Подільської, Волинської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній);

– «зовнішньо» всі розглянуті нами вище укази, накази, розпорядження та постанови різних інстанцій імперії про перебування на її теренах іноземних підприємців-аграріїв чітко розподіляються на а) такі, що регулювали становище тут іноземців взагалі, б) ті, які стосувалися вихідців з певного регіону тієї ж Європи, в) норми, чії основні положення стосувалися лише представників окремих національностей, причому для кращого розуміння нормативно-правового статусу цієї категорії громадян тодішньої Східної Наддніпряни слід, на нашу думку, мати на увазі всі ці три категорії правових актів;

– з усього незліченного багатства Повного зібрання законів Російської імперії можна виділити цілий пласт документів, що безпосередньо стосуються положення іноземців, без розподілення, однак, цих останніх на окремі національності. Саме вони визначали адміністративно-територіальний устрій тих місцевостей, де мешкали колоністи, їх побут, права та привілеї. При цьому матеріали даної категорії не тільки не дублюють загальноімперських постанов, але й багато у чому доповнюють їх на конкретному рівні;

– разом із тим в юридичному «активі» імперії кінця XVIII — початку XIX ст. знаходимо й документи, регулятивна функція яких стосувалася лише вихідців з окремих країн Європи, причому з якісної точки зору вони охоплюють всі можливі прояви буття іноземців в аграрному секторі країни після їх переїзду на нове для себе місце проживання;

– з точки зору географії зазначені матеріали охоплюють як простори 9 тогочасних українських губерній Росії в цілому, так і, що найважливіше, кожен з них — зокрема, вказуючи іноземцям на їх місце як в загально-регіональному, так і в суто провінційному контекстах;

– юридично становище іноземців на Україні в зазначений період було дещо кращим за становище місцевих жителів у тому сенсі, що чужинці, спираючись на авторитет Російської держави, а) мали шанс на пільгових умовах отримувати

земельні наділи, б) не були позбавлені можливості збереження власних традицій, звичок і вірувань, в) могли проживати в містах і селах краю компактними поселеннями-колоніями. Проте вітчизняне законодавство не дає змоги говорити про те, що вихідці з-за кордону почували себе в новому ареалі проживання немов би в раю, оскільки вони не тільки вимушені були оселятися лише у спеціально відведених для цього регіонах, але й підлягали усім видам тогочасного суспільства — від ностальгії за історичною Батьківщиною та випадків адміністративної сваволі до майнового розшарування у власних лавах включно.

¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — Москва, 1970. — С. 110.

² Ананян Ж.А. Армянская колония Григориополь. — Ереван, 1969. — С. 209.

³ Там же. — С. 204.

⁴ Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 110.

⁵ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния / Сост. Генерального Штаба капитан В. Павлович. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 275.

⁶ Там же. — С. 277.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Полное собрание законов Российской империи (Далі — ПСЗ Российской империи). Собрание первое. — Т. 36. — № 27 912. — С. 325; № 27 954. — С. 362; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — Москва, 1976. — С. 192–193.

¹⁰ Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 192.

¹¹ Там же. — С. 193.

¹² Там же.

¹³ Свод Уставов государственного благоустройства. В 6-ти ч. Ч. 5. — Санкт-Петербург, 1832. — С. 107–132; Грек И.Ф. Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х — середина 50-х годов XIX ст.). — Кишинев, 1988. — С. 57–58.

¹⁴ Мещеряк И.И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии: 1808–1856. — Кишинев, 1970. — С. 126–151; Анищупов И.А. Аграрные отношения на Юге Бессарабии (1812–1870). — Кишинев, 1978. — С. 112.

¹⁵ Грек И.Ф. Указ. соч. — С. 58.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. — С. 59.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав, 1954. — С. 28.

²² Жуков В.И. Города Бессарабии 1812–1861 годов (Очерки социально-экономического развития). — Кишинев, 1964. — С. 59–60.

²³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Бессарабская область / Составил А. Защук. В 2-х ч. Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 156–157.

- ²⁴ Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского. — Кишинев, 1957. — С. 376; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 113.
- ²⁵ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 113.
- ²⁶ *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 317–318; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 113–114.
- ²⁷ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 114.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 22. — №22 456; *Жуков В.И.* Указ. соч. — С. 59–60.
- ³¹ *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. В 3-х ч. Ч. 2. — Полтава, 1849. — С. 75–77.
- ³² Там же. — С. 80.
- ³³ *Кабузан В.М.* Указ. соч. — С. 167.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 28. — № 21 163. — С. 137–140.
- ³⁷ *Ананян Ж.А.* Указ. соч. — С. 208.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 58.
- ⁴⁰ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. — С. 277.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Там же. — С. 278.
- ⁴³ Там же. — С. 282.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 38. — № 21 459; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 89.
- ⁴⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 89.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 38. — № 21 459.
- ⁴⁹ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 89.
- ⁵⁰ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 38. — № 21 459; *Ананян Ж.А.* Указ. соч. — С. 204.
- ⁵¹ *Жуков В.И.* Указ. соч. — С. 60.
- ⁵² *Мещеряк И.И.* Указ. соч. — С. 35; *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 12.
- ⁵³ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 12.
- ⁵⁴ История Молдавии. Документы и материалы. В 2-х т. Т. 2. — Кишинев, 1968. — С. 100–101, 113.
- ⁵⁵ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 12.
- ⁵⁶ История Молдавии. — Т. 2. — С. 182, 542–547; *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 12.
- ⁵⁷ Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского. — С. 376; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 113.
- ⁵⁸ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 67.
- ⁵⁹ ПСЗ Российской империи. Собрание второе. — Т. 5. — №3775; *Жуков В.И.* Указ. соч. — С. 59–60.
- ⁶⁰ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 58, 67.
- ⁶¹ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 26. — № 20 103; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 116.

- ⁶² ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 27. — № 20 293.
- ⁶³ Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 116.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972. — С. 182.
- ⁶⁶ Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 166–167.
- ⁶⁷ Халиппа И.Н. Восточные святителя, нашедшие пристанище в пределах Кишиневской епархии среди смут греческого восстания 1821–1828 годов // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. В 2-х т. Т. 1. — Кишинев, 1900. — С. 27; Жуков В.И. Указ. соч. — С. 60.
- ⁶⁸ Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 128.
- ⁶⁹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния / Сост. Генерального Штаба подполковник М. Домонтович, действительный член Императорского Русского Географического общества. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 624.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Там же. — С. 625.
- ⁷² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. — С. 275.
- ⁷³ Там же. — С. 276.
- ⁷⁴ Там же.
- ⁷⁵ Там же. — С. 334.
- ⁷⁶ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. (По неизданным архивным материалам). — Москва, 1909. — С. 289.
- ⁷⁷ Материалы для оценки земель Херсонской губернии. В 3-х т. Т. 1: Одесский уезд. — Херсон, 1883. — С. 58; Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 167.
- ⁷⁸ Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 167.
- ⁷⁹ Писаревский Г.Г. Указ. соч. — С. 338.
- ⁸⁰ Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 128.
- ⁸¹ Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 167.
- ⁸² Ананян Ж.А. Указ. соч. — С. 211–213.
- ⁸³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния. — С. 545.